

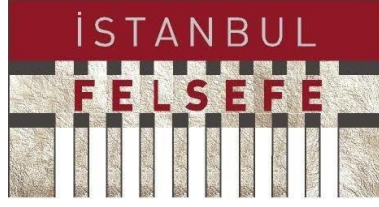
ULUSLARARASI İSTANBUL FELSEFE KONGRESİ BİLDİRİ KİTABI

ISTANBUL INTERNATIONAL CONGRESS
ON PHILOSOPHY PROCEEDINGS BOOK

CİLT 2
VOLUME 2

**ÇAĞDAŞ ONTOLOJİ
TARTIŞMALARI**
CONTEMPORARY ONTOLOGICAL
DISCUSSIONS

**ULUSLARARASI İSTANBUL FELSEFE KONGRESİ
BİLDİRİ KİTABI**
ISTANBUL INTERNATIONAL CONGRESS ON PHILOSOPHY
PROCEEDINGS BOOK

CİLT 2: ÇAĞDAŞ ONTOLOJİ TARTIŞMALARI
VOLUME 2: CONTEMPORARY ONTOLOGICAL DISCUSSIONS

Yayıma Hazırlayanlar
Editors

Özgüç Güven
Egemen Kuşcu

ISBN
978-605-66311-5-3 (Tk)
978-605-66311-7-7 (2.c)

Yayımcı
Publisher

Mantık Derneği Yayınları
PK 200 34711 Kadıköy / İstanbul
E-posta: yayinevi@mantik.org.tr

Yayımcı Sertifika Numarası:
33377

İstanbul, Aralık, 2018

İçindekiler¹

Contents²

İçindekiler / Contents	v
Önsöz / Preface	vii
Gödel'in Tamamlanamazlık Teoremlerinin Ardından Matematiğin Temelleri Tartışmaları	
Mehmet Arslan- Selvi Elif Gök.....	1
Henri Bergson Düşüncesine Özgürlük Bağlamında Ortaya Konan Zaman Anlayışı	
Ceyhan Akın Cengiz.....	17
Zaman Felsefesi: Özne ve Nesnel Zaman	
Fezva Ceyhan Çoştu.....	29
Hermeneutiğin Heidegger Ontolojisindeki Yeri	
A. Kadir Çüçen.....	51
Temporal Oluş ve Zamanın Zaman-Dışı Yönleri	
Ali Suat Gözcü.....	67
Felsefi Problemlere Topolojik Bir Yaklaşım	
Zafer Gündüz	75
Matematiksel Nesneye Ne Oldu? Matematiksel Nesne Hangisi?	
Özgüç Güven.....	83
Geleneksel Olmayan Platoncu Matematik Felsefelerinde Matematik Nesnelere	
Dilek Kadioğlu.....	94
Öznenen Nesneye, Nesneden Özneye: Özdeşlik Problemi	
Egemen S. Kuşcu	119
Gerçekçilik/İdealizm İkilemini Aşmak: Wittgensteinci Bir Çözüm Denemesi	
Umut Morkoç	135
Ceteris Paribus Laws in Dispositional Essentialism	
Ömer Fatih Tekin.....	145
İnsanın “Geçmiş Zaman” ile İlişkisi	

¹ Bildiriler her bölümde yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

² Proceedings are sort by alphabetically by surname of the author in the each section.

Arslan Topakkaya.....	167
Kongre Düzenleme ve Bilim Kurulu / Organizing Committee and Scientific Board	177
Kongre Programı / Program.....	179
Katılımcılar / Participants	195

ZAMAN FELSEFESİ: ÖZNEL VE NESNEL ZAMAN

Feyza Ceyhan Çoştur*

1. GİRİŞ

“Dış dünyada ‘gerçek’ olan nedir?” diye sorduğumuzda çoğumuzun ilk aklına gelen, duyu organlarımızca algıladığımız, varlığını kanıtlayabildiğimiz her şey, diye yanıt versek de, gerçeklik aslında bizden bağımsız olarak da var olmaktadır. Bu basit tanım bizi zihnimizden bağımsız bir dış dünya gerçekliğine, nesnel bir varoluş durumuna doğru götürür.¹

Karşımızda bulunan dünya ve onu zihniyle anlayamaya çalışan bir öznedir bilgi problemini başlatan. Fakat bir özne-nesne etkileşiminden öte, bilmek eylemi, tüm süreçleriyle bir zihin işlevidir. Zihin, dış dünyada bulunanı tecrübe eder ve gerçek olduğuna dair bir bilince sahip olur.² Bu anlamda karşımızdaki sandalye, masa, insan, evren, Tanrı gerçektir ya da değildir diye bir yargıya da sahip olmuş oluruz.

Bu perspektiften baktığımızda zamanla ilgili şu soruları sorabiliriz: ‘Zaman gerçek midir?, Dış dünyada zamanı elle tutulur, gözle görünür kılan neler vardır? Yoksa zaman sadece insan zihninin bir ürünü müdür? Zamanı tecrübe ediyor olmamız ve bunun farkında olmamız, onun, öznel zaman kategorisi içinde olmasını gerektirir mi yoksa öznenin bağımsız bir nesnel zaman gerçekliği var mıdır?’ Tüm bu sorular, felsefe tarihinde tartışılmıştır. Zamanın bir gerçekliğe sahip olduğunu söyleyen filozoflar (Aristoteles, İbn Sînâ gibi...) olduğu gibi, gerçekliğinin bulunmadığını söyleyen filozoflar da (Septikler, McTaggart gibi...) olmuştur.³

Biz burada, zamanın gerçek olduğu kabulünden yola çıkarak, iki yönü üzerine yani zihinsel gerçekliği ve fiziksel gerçekliğine yönelerek,

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Başkanı. E-posta: feyzaceyhancostu@hitit.edu.tr

¹ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 377.

² Reinhard Kleinknecht, “Olay ve Gerçeklik Zamanı”, çev: M. S. Genç, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11 (2007): 20.

³ Kazım Şarkavak, “İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ ve Gazâlî’de Zaman Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 25 (1997); Arslan Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür’de Zaman* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013).

zaman tartışmasını yürütmeyi amaçlıyoruz. Zaman hem nesnel bir evren gerçeği olarak öznenin karşısında durmaktadır hem de bilinçte anlam kazanan zihinsel bir gerçeklik olarak öznenin kendi bilincinde bulunmaktadır. Biz bu çalışmada, nesnel ve öznel zaman gerçekliğinin nasıl tartışıldığını göstermeye çalışacağız.

Bu bağlamda filozoflara baktığımızda bir özne ve karşısında tecrübe edilen bir zaman olgusundan bahsedildiğini görmekteyiz. Bu gerçeklik, evrende tüm yaşantımızda, olaylarda ve olgularda karşımıza çıkan bir gerçekliktir ve bu evrende zaman, bir sistemin parçası olarak dolaylı yollardan tecrübemize girmektedir. Bu noktada nesnel bir zamandan bahsetmek demek, zamanın bizden bağımsız doğal işleyişle bağlantısını göstermek demektir. Bu zaman tecrübesi, evren ve sistemi içerisinde reddedilmesi mümkün olmayan bir gerçekliği gösterir. Fakat nesnel olan bir zaman gerçeğinin dışında bir de özneye ve öznenin zihninde yer bulan, bilinçle şekillenen ve insan varlığının kazanımlarının gerçekleşmesinin imkanı olarak bir zaman algısı da felsefe dünyası içinde konuşulmaktadır. Öznel zaman dediğimiz bu gerçeklikte, zamanı bir dış unsur olarak görmenin dışında, zamanın, öznenin zihninde var olduğu gerçeği yatmaktadır. Bu noktada nesnel zamanın ölçümleme yapması, eşya ve tabiatın yaşını tespit eder bir konumda olmasının dışında, öznel zamanın insan için bir anlama sahip olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden çalışmamızın ana temelinde de hem öznenin bağımsız nesnel bir zamanın gerçeklik bağlamında ne kadar hayatımızda olduğu hem de öznel zamanın bizim için ne anlama geldiği filozoflar bazında tartışılmaktadır. Burada yönlendirici unsurumuz, zihinde zamanın var oluşu ve de zamanın, insan varoluşunu gerçekleştirme imkanı olarak görülmesi noktasında seçilmiş filozoflarla bu konuyu anlatmaktır.

2. ZAMAN NEDİR?

“Gerçekten zaman nedir?” diye sorduğumuzda bizim bulduğumuz cevapların nesnel bir var olan olarak zamanın varlığını ortaya koyamadığını görmekteyiz. Biz bir algılama yaşıyoruz. Zihin bir akışı tecrübe ediyor. Fakat “bu akış zaman mıdır” diye sorduğumuzda verdiğimiz cevap “işte bu zamandır” şeklinde değildir. Yani ontik bir zamanı ben günlük hayatımda doğrudan tecrübe edemiyorum. Akış üzerinden ve zihnin bunu farkındalığı üzerinden dolaylı olarak yaşadığımız bir tecrübeyle bize varoluşunu

hissettiren bir zamandan bahsedebiliyoruz yani ontolojik bir zamandan. Dolayısıyla algı dünyamızın ilk tecrübesinde açığa çıkan bir zaman değil, algılar üzerinden dolaylı olarak açığa çıkan bir “zaman” gerçekliğini hissediyoruz.

Günlük hayatımızda ontik bir var olan olarak zamanın kabulünden hareketle zamanı yaşarız. Dünyanın bir tam dönüşünü bir saat kadranında 24 eşit birime ayırıp, başladığı noktaya gelen ibre ile bir gün geçti deriz. Bu 365 gün tekrarlayıp dünya yıllık dönüşünü gerçekleştirdiğinde ise bir yıl geçti deriz. Dolayısıyla dünyanın kendi eksenini etrafındaki ve yörüngedeki hareketi bizim saatlendirme ve takvimlendirme yapmamıza neden olmaktadır. Biz var olan bir hareketten yola çıkarak akışın yönünü birimleştirmekteyiz. Birimleştirdiğimiz şey zamanın kendi gerçek varlığı üzerine değil dolaylı yoldan var oluşunu hissettiğimiz akışta ortaya çıkan şey üzerinde gerçekleşmektedir. Bu durum “gerçekten zaman var mı” sorusunu tekrar sormamızdan öte pratik hayatta faydasını hissedeceğimiz bir hayat grafiği çizme anlamında zamanı yaşamamıza neden olmaktadır. Bu durumun, akışta dolaylı yoldan hissettiğimiz zamanı kontrol etme anlamında oldukça faydalı olduğunu görüyoruz. Bir kadran üzerinde saati saatine bir planlama yapmak demek, zamanı iyi kullanmak anlamına gelmektedir. Bu durumda zaman, derinliğine varlığı düşünülen bir zaman değil, sadece yaşanan bir süre aralığı konumunda görülen bir zaman anlayışına da neden olur ve hatta bunun üzerine de duygularımızla da harmanlanmış bir dil geliştiririz. ‘Zaman çok hızlı geçiyor’ deriz ya da ‘geçmiş geçmişte kaldı, gelecek için çalış’ deriz veya zamanın iyi bir iyileştirici olduğundan hareketle ‘acılar zamanla unutulur’ diye zamana duygusal ifadeler de yükleriz. Fakat zamanla ilgili kullandığımız bu günlük dilde de ortak olan bazı unsurlar vardır. O da zamanın bir nehir misali akmakta olduğunun kabulü ve bu akıntının da yönünün tek yönlü olmasının gerçekliğidir. Yani geçmişten gelip şimdiki zamanı yaşayıp gelecek zamana doğru ilerleyişimizin yönü hiç değişmemektedir. Bu da bir bireyin günlük hayatı içerisinde zamansal planlamalar yapması için oldukça önemlidir. Çünkü her gün yaşlandığını ve ölüme doğru gittiğini bilen bir kişi, zamanı olabildiğince verimli geçirme konusunda da daha dikkatli davranmaktadır. Bu zamanın, ‘sosyal hayattaki insan’ tanımını da belirler. İnsan, hayatını idame ettirmek için zamanın yönlendiriciliğine muhtaçtır.

Bunların ötesinde zaman konusu felsefi düzlemde oldukça tartışılmış bir konudur. Zaman hem bir evren gerçeği hem de bu evreni anlamaya çalışan insan gerçeğidir. Buradan hareketle felsefe dünyası

içerisinde zaman analizi çerçevesinde çok önemli bir ayrım çıkar ki bu da öznel zaman (subjektif zaman) ve nesnel zaman (objektif zaman) ayrımıdır. Stefano Micali “*Öznel ve Nesnel Zaman*” (Subjektive und Objektive Zeit) adlı makalesinde bu ayrımın ‘dünya zamanı’ ve ‘yaşanan zaman’ olarak farklı formlara sahip olduğundan bahseder. Ona göre dünya zamanı/nesnel zaman, zamanın evrensel bir gerçeği olarak tüm varlıkları kuşatırken, özneye de belirli zamanlarda temel olmaksızın işaret etmektedir.⁴

Bu noktada öncelikle şunu sormamız gerekmektedir. Öznel/Subjektif Zaman ve Nesnel/Objektif Zaman ne anlama gelmektedir?

Zaman, felsefenin ele aldığı uğraştığı bir alandır fakat esasında bir fizik ve astronomi konusudur. Bu açıdan bakıldığında zamanın evrende bir gerçekliğinin olduğu söylenebilir. Çünkü zamanın ve mekanın olmadığı bir evrenin düşünülmesi insan zihnini oldukça zorlamaktadır. Olaylar ve olgular arasındaki tüm ilişkileri bizim görmemizi sağlayan, mekan ve zamandır. Zamanın bu gerçekliği, sabah güneşin doğuşu ve akşam güneşin batışıyla ilişkilendirildiğinde, ‘her gün aynı zamanı mı yaşıyoruz?’ sorusunu da beraberinde getirebilir. Yani zaman ilerliyor ve bugün baz alınarak, evren, dün’de ve yarın’da farklı şeyler mi yaşıyor yoksa evren aslında her gün yeni baştan aynı zamanı mı tekrarlıyor? diye düşünebiliriz. Burada değişim ve hareket kavramlarının devreye girmesi kaçınılmazdır. Çünkü evren aslında her gün yeni baştan aynı sisteminde devam ediyorsa tekrarlanan bir günden bahsedebiliriz. Burada değişen sadece, o evren içerisinde yaşayan insanın aklı ve ürettikleridir. Yani evren sabit, her gün aynı şeyler evren için geçerli ve fakat insan sürekli değişen ve eylemleriyle ileriye doğru üreten bir varlıktır. Fakat bunun böyle olmadığı evren sistemi için de artık aşıkardır. Çünkü evrenin de bir yaşı olduğundan bahsedilmektedir. Bu, evren için de önce ve sonra kavramlarının olduğunu bize gösterir. Fizik çalışmaları bize gösteriyor ki, Big Bang teorisi gereği evrenin bir başlangıcı vardır ve Entropi teorisi ile de evrende bir sona ve bozulmaya doğru gidişin olduğu ifade edilir. Bu elbette ki kanıtlanmış bir teori olmamakla birlikte, evrenle ve evrende varlığını tecrübe ettiğimiz zamanla ilgili bize şunu söylemektedir. Evren her

⁴ Stefano Micali, “Subjektive und Objektive Zeit”, *Mensch und Zeit, Studien zur Interdisziplinären Anthropologie*, Gerald Hartung (Hrsg.), Wiesbaden: Springer VS, 2015, 186.

geçen gün yaşanmaktadır ve bu ölçülebilecek bir zamanın bize var olduğunu göstermektedir.

Evrende bir zamansal gerçeklik vardır ve bu fiziksel/nesnel bir gerçekliğe sahip durumdadır. Bu yüzden ‘evrenin zamanda bir başlangıcı var mıdır?’ ya da ‘gün gelecek evren sonlanacak mı?’, ‘evrenin başlangıcı kabul edilen büyük patlamadan önce bir zamandan bahsedebilir miyiz?’ tarzında sorular fizik dünyayı o dönemde de, şu anda da meşgul etmektedir. Fakat günümüzde bu sorular canlılığını korumakla birlikte yerini daha kompleks sorulara bırakmış ve ‘zamanda geriye gidiş mümkün müdür?’ ya da ‘gelecek zaman şimdiden bilinebilir mi?’, ‘zaman yavaşlatılabilir ya da hızlandırılabilir mi?’ ‘zamanın belli bir yönü var mıdır?’ şeklinde sorular zaman ekseninde merak konusu olmaya başlamıştır.

Biliyoruz ki zaman sadece evrendeki ölçümlerle ilişkili, başlangıç ve sona dair çizilmiş bir çizginin üzerindeki duraklar olarak da anlatılamaz. Çünkü zamanı tecrübe eden bir zihin ve bu tecrübenin yönlendirdiği bir zamandan da bahsedebiliyoruz. Yani zihnin sahip olduğu yetiler bize zamanın ne olduğunu daha net göstermektedir. Dolayısıyla nesnel ve öznel zaman anlatımı birbirini dışlamadan, ikisinin de var olan gerçekliği bağlamında değerlendirilmesi gereken alt başlıklardır. Nitekim Aristoteles’in zamanla ilgili yorumlarına baktığımızda, zamanın varlığının hem nesnel olarak bir gerçekliğe sahip olduğunu hem de zamanın zihinde düşünülen bir olgu olduğunun anlatımı vardır. Yani düşünen bir zihin olmadan, Aristoteles’in ifadesiyle “sayı sayanın varlığı olanaksız olduk da, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız” iken, zamanın gerçekliğinin olması bir şey ifade etmez.⁵

Bu sorular ve fizikteki olağanüstü çalışmalar, filozofların nesnel zamanın varlığı konusunda yorumlarını artırmıştır. Günümüzdeki nesnel zaman anlatımları da, fizik ve astronomi çalışmalarına paralellik göstererek anlaşılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Newton’la birlikte zamanın ve mekanın mutlaklığının anlatılması ve daha sonra Einstein’ın izafiyet teorisi ile izafî zaman anlayışının bunun yerini alması zaman tartışmalarının boyut değiştirerek evren üzerinden anlatılmasına devam etmektedir. Buradaki önemli ayırım asıl felsefe dünyası içerisinde gerçekleşmiştir. Özellikle aydınlanma çağı ile birlikte insanın konumunun değişmesi ve yeni fizik

⁵ Aristoteles. *Fizik*, çev: S. Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), IV, 223a 20.

çalışmalarının da etkisiyle, zaman konusu, insan üzerinden değer kazanmaya ve anlatılmaya başlanmıştır. Burada Descartes'in zihin üzerine çalışmaları ve akabinde Kant'ın zamanın, insan zihninde bulunan apriori bir görüş olduğunu söylemesi, zamanın nesnel olmasından ziyade öznelliğinin konuşulmasını ön plana çıkarır. Kant'ta, zaman ve mekan, çevremizdeki olayların ve insanlar arası ilişkilerin anlaşılmasını sağlayan, insan zihnine ait bir görüdür. Biz, bu görüş sayesinde olayların dizilişini (öncelik-sonralık bağlamında ve bir ipliğe dizilmiş boncuklar gibi) ve aynı anda olan olayların durumunu anlayabilmekteyiz. Bu bakış açısı devamında da Hegel ve Heidegger ile 'ölçülen zaman' değil 'yaşanılan zaman'ın ön plana çıkmasını sağlamıştır. Zaman tecrübesinde onu yaşayan, ona değer katan, onu yönlendiren ve onun hızını ayarlayabilen bir insan modelinin anlatılmasına doğru yönelim ortaya çıkmıştır.

3. ÖZNEL/ZİHİNSEL ZAMAN VE NESNEL/FİZİKSEL ZAMAN

Zaman konusunun felsefede tartışılması, iki ana problem etrafında gerçekleşmektedir. Birincisi; zamanın insan zihninden bağımsız fiziksel bir gerçeklik olduğu, diğeri ise; zamanın, insan zihninde yer bulan bir gerçekliği olduğu konusundaki ayrımdır. Bu durum zamanı, nesnel zaman ve öznel zaman diye bir ayrıma tabi tutar ve felsefe dünyası içinde de zamanla ilgili bu iki yön oldukça fazla konuşulmaktadır.

Nesnel zaman, zamanı, doğal, fiziksel dünyanın bir nesnel ögesi olarak görür. Buna göre zaman, doğrudan deneyimlenmeyen bir olgu olmakla birlikte doğanın öteki nesnelere gibi, fiziğin laboratuvara sokulabilen nesnelere farkıdır.

Öznel zaman ise, zamanı, insan bilincinin kendine özgünlüğünde temellerini bulan bir 'birlikte görme tarzı' şeklinde yorumlayan yaklaşımdır. Buna göre zaman, insan bilincinin, tinin ya da aklının kendine özgünlüğünde temellenmiş ve deneyim öncesi var olan bir şeydir.⁶

Zamana bakışta ki bu iki ayrımla, zaman, öznenen bağımsız bir varlığının olup olmadığı probleminde tartışılabilir. Nesnel zamanda, dış dünyada doğrudan tecrübe ettiğimiz bir nesne olarak zamanı göremeyiz.

⁶ Celaleddin Çelik, *Sosyal Zaman ve Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2010), 17; Klaus Düsing, "Objektive und subjektive Zeit. Untersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption", *Kant-Studien*, Volume: 71, Issue: 1-4 (1980): 1-2.

Fakat dolaylı yollardan zamanı tecrübe ederiz. Örneğin hareket ve değişim ile zamanın varlığını veya başka bir ifadeyle geçen süreyi açığa çıkarabiliriz. Bu durumda özne, zamanı, bir nesne gibi karşısında bulur ve zaman öznenen bağımsız bir gerçekliğe sahiptir. Özne bu zaman anlayışında zamana göre şekillenendir. Öznel zamanda ise, zaman, zihnimizin var ettiği bir gerçekliktir. Bilinç, yapısı itibariyle zamanı temellendirir ve özne bu temellenmiş yapıyla zamanı var eder. Dolayısıyla burada zaman ve özne gibi iki karşı unsurdan değil, bir birlikte oluşturma durumundan bahsedilmektedir. Özne bu zaman anlayışında zamanla şekillenendir.

Öznel ve nesnel zaman ayrımı, felsefe dünyası içerisinde filozoflarla birlikte çeşitli şekiller almıştır. Fakat bu iki başlığı en genel başlık olarak düşünürsek, iki zaman ayrımının da filozofların şekillendirmesiyle anlam çoğalmasına uğradığını söyleyebiliriz. Aynı anlama gelmese de nesnel zaman dediğimizde fiziksel-mutlak ve dışsal zamanı da kısmen kavradığını, öznel zaman dediğimizde de zihinsel ve içsel zamanın da bu başlık altında alınabileceğini söyleyebiliriz. Kimi filozofların nesnel bir zamandan hareketle zamanın asıl gerçekliğinin bu olduğunu anlattığını, kimilerinin ise öznel bir zaman anlayışına baskın bir şekilde yer verdiklerini görüyoruz. Bazı filozoflar ise her iki zaman anlayışının da gerçek olduğunu söylemektedirler. Burada belirtmemiz gereken şey, evren bir sistem içerisinde bulunmaktadır ve zaman da bu sistemde yer alan, gerçekliği olan bir olgudur. Fakat bu zamanın nesnel gerçekliğinin olması bunun bir zihin tarafından nasıl tecrübe edildiğini ve onu nasıl var ettiği gerçeğini de dışarda bırakmaz. Dolayısıyla burada ifade etmemiz gereken şey, zaman, hem nesnel yönü olan bir gerçekliğe sahiptir hem de insan zihninin var ettiği bir gerçekliktir. Çünkü bu iki zamanı da yaşayan ve anlamaya çalışan aynı insandır. Felsefe tarihinde de düşünürlere baktığımızda bu iki zaman gerçekliğinin de dışlanmadan hangisinin daha baskın olduğuna dair bir bakış açısı geliştirdiklerini görebilmekteyiz. Bunu en iyi gördüğümüz örnek Aristoteles'tir. Bilindiği gibi Aristoteles, zamanı öncelikli olarak fizik dünyanın bir problemi olarak görür ve arkasından da, zamanı düşünecek bir zihnin olmadığı bir gerçekliğin bir anlama sahip olmadığından bahseder. Bu sentez, çoğu filozofça kabul edilir fakat özellikle Kant'la birlikte zamanın, insan zihninde a priori olarak bulunan bir yeti olarak ele alınması zamanın nesnel gerçekliğini dışarda bırakmıştır. Kant sonrası fenomenolojik geleneğe de baktığımızda zamanın zihinsel olması gerçekliği baskın bir görüş olarak yer alır. Bu noktada burada

ele aldığımız filozofları değerlendirdiğimizde, insanın hayatına anlam katan, ‘insanın varoluşunu gerçekleştirdiği bir imkan olarak zaman’ın ele alındığını göreceğiz. Bu nokta da artık öznel zaman dediğimizde, sadece zamanı deneyimleyen, zamanın bilinçte temellendiği bir zihinden değil, zamanın insan varoluşuna kattıklarından bahsedilecektir. Bu durumda zaman; sadece deneyimlenen ve ölçümlenen değil, ‘yaşanan bir zaman’ görünümüne bürünmektedir.

Felsefe tarihine baktığımız da fiziksel zamandan ilk defa ayrıntılı olarak bahseden isim Antikçağ’ın önemli düşünürlerinden olan Aristo’dur. Evreni ve evrenin işleyişi, bir başlangıç ve sonun olup olmadığı meselesi her filozofun olduğu gibi Aristo’nun da temel inceleme alanı olmuştur. Aristoteles, iyi bir doğa bilimcisidir ve doğaya dair incelemelerini yine doğa unsurlarından hareketle yapmıştır. Evrendeki her işleyişin Aristoteles’te reel bir karşılığı bulunur. Bu etkinin 17.yy’dan itibaren, fizikteki yeni teknolojik imkanlarla da alakalı olarak, yerini başka prensiplerin aldığı da görmekteyiz. Fakat yine de Antikçağ’ın zamanı hareket ile açıklaması ve de Aristoteles’in zamanı doğrudan hareketle bağlantılı açıklaması da ‘hareketin bir sayısı’ olarak görmesi günümüzde de zaman ve mekanla ilgili tartışmaların temelinde durmaktadır. Nitekim Einstein’ın görelilikle ilgili yaptığı dönüşümün temelinde de, zaman ve mekanın, gözlemcilerin hız, yerçekimi ve hareket durumlarına göre farklılaştığını göstermesi vardır. Bu noktada Aristoteles’in zamanla ilgili söylediklerinin çok temel fizik yasalarına zemin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Peki Aristoteles, fiziksel zamanı, doğadan aldığı verilerle nasıl açıklar?

Aristoteles *Fizik*’in Dördüncü Kitabında zaman konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alır. Aristoteles’in zaman konusunu ele alışı, değişim/devinim üzerinden başlar. İlk tespiti de değişimin hızlı veya yavaş olabileceği fakat zamanın hızlı veya yavaş olamayacağı üzerinedir. Dolayısıyla bu ikisi farklı şeylerdir. Devinen şeyin hızlı veya yavaş olmasını ölçen sistem, zamandır. Dolayısıyla ‘zaman, devinimdir’ demek doğru değildir, Aristoteles’te. Fakat bu aralarında hiçbir bağ olmadığını da göstermez. Eğer değişimi görmüyorsak, fark etmiyorsak, zamanı da geçmiyor zannediyoruz. Nitekim uyuyan bir insan için bu fark etmemezlik durumu yaşanır ve zaman sanki geçmemiş hissi uyanabilir. Yani hiçbir değişim duyumsamadığımızda zamanın geçmediğine inanıyorsak, zaman değişim ve devinimden bağımsız

değildir. Öyleyse zaman hem bir devinim değil hem de devinimden bağımsız değildir.⁷

Aristoteles, zamanın hem devinimle bağlantısı hem de devinimden başka bir şey olduğu noktasındaki tespitinden sonra şu soruyu sorar: O halde ‘Zaman, devinimin nesidir?’. Bizler devinim ve zamanı aynı anda algılıyoruz. Karanlıkta veya bedensel bir etkiye uğramıyorsak bile ruhta bir devinim olduğundan dolayı, belli bir zamanın geçtiğini fark ediyoruz. Bu durum, bir devinimle beraber düşünülür. Dolayısıyla zamanın da devinime ait bir şey olması zorunludur.

Devinen nesne bir şeyden bir şeye doğru devinir. Yani bir süreklilik vardır. Bu süreklilikte de ‘önce’ ve ‘sonra’, bir yer içinde dizilişe sahiptir. Birinin ötekini izlemesinden dolayı ‘önce’ ve ‘sonra’ zamanda da vardır. Devinimi ‘önce’ ve ‘sonra’ açısından belirleyerek saptadığımızda, zamanı da anlıyoruz. Yani devinimdeki bu öncelik sonralığı algılamamızla, zamanın da geçtiğini söylüyoruz. Bu önce ve sonra aslında iki an’a tekabül eder dersek, zamanın ilerlediğini söyleriz. Ama an’ı tek olarak algılasak o zaman, zaman geçmemiş gibi görünür. Dolayısıyla bir devinim de yoktur orada. Önce ve sonrayı algılamamız, zamanın geçtiğini duyumsatır bize. O halde zaman, *önce ile sonraya göre devinimin sayısıdır*.⁸

Aristoteles’in zamanla ilgili bu tanımı, devinimle bağlantılı bir açıklama olarak kendisinden sonraki filozofları oldukça etkilemiştir. Burada zaman hem devinim değil, hem de devinimden bağımsız değildir. Çünkü devinimi zamanla ölçeriz, zamanı da devinimle ölçeriz. Devinim zamanı belirler, zamanda onun sayısı olduğu için devinimi belirler. Peki ‘devinimin sayısı’ derken Aristoteles ne demek ister?

Aristoteles’te sayılabilir olan zaman değil, devinimdeki ‘önce’ ve ‘sonra’dır. Yani önceler ve sonralar sayılabilir. Önce ve sonraların sayılabilir olmasından dolayı ‘an’ vardır. An’ın zaman açısından konumu da; zaman olmadığına an, an olmadığına zamanın olmamasıdır. Zaman, an aracılığıyla süreklilik kazanır ve bilinebilir. An, zamanın bir parçası değildir. Nasıl ki nokta çizginin bir parçası değilse, an’da bir sınır olduğundan dolayı zaman değil, zamanın bir ilineğidir. An, Aristoteles’te geçmiş ile gelecek

⁷ Aristoteles, *a.g.e.*, IV, 218b 5- 30.

⁸ Aristoteles, *a.g.e.*, IV, 219a 1.

zamanı birbirine bağlar. Dolayısıyla an, geçmiş zamanın sonu, gelecek zamanın başlangıcıdır ve bunları bağlayan bir sınırdır.⁹

Aristoteles'in zamanı fizik dünyadan hareketle anlatışı ve doğa üzerinden felsefesini oluşturması, insan faktörünü tamamen dışarıda bırakmayı gerektirmez. Aristoteles, zamanı evren gerçeği olarak anlatsa da bu gerçeği fark eden bir zihin varlığının olmasının zorunluluğundan da bahseder. Yani düşünen bir zihin olmadan, Aristoteles'in ifadesiyle "sayı sayanın varlığı olanaksız olduk da, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız" iken, zamanın gerçekliğinin olması bir şey ifade etmez.¹⁰ Onun bu tutumu zamanın öznel yönünü de vurgulaması açısından önemlidir.

Aristoteles'in kendisinden sonrakilere etkisi, zaman ve mekânın formüle edilerek anlatılmasından kaynaklanır. Çünkü Aristoteles'e gelene kadar bu konu, bu kadar netlikle anlatılmamıştır. Aristoteles, bir doğa bilimci olarak doğaya yönelir ve doğanın kendi iç dinamikleriyle açıklamalarını yapar. Aristo'nun nesnel zaman meselesine katkısı daha sonra 17.yy.da Newton mutlak zaman anlayışıyla, 20.yy.da da Einstein izafi zaman anlayışıyla yapacaktır.

Newton'a göre zaman, uzayın her yerinde aynı ve tarihin her döneminde, çekim gücü, hız ve kendi içinde gerçekleşen olgulardan tamamen bağımsız olarak akan, her gözlemci ve uzayın her noktası için aynı şekilde geçerli, ontolojik yapısı mutlak ve evrensel olan bir varlık olarak kabul ediliyordu.¹¹ Bu zaman anlayışı evren üzerinde iki an arası mesafenin her koşul ve durumda aynı olduğunu anlatan bir zaman anlayışıdır. Dolayısıyla zaman evren üzerinde ölçülebilen, evrenden ayrı bir varlığı olan bir mutlak varoluştur. Fakat Newton'un zaman ve mekânla ilgili bu mutlaklık teorisi 20.yy'ın başlarında Einstein'ın İzafiyet Teorisi ile yıkılacaktır. 1905 yılında 'Özel Görelilik Teorisi' ile zamanın hızdan etkilendiği, 1915 yılında 'Genel Görelilik Teorisi' ile de zamanın yerçekiminden etkilendiği Einstein tarafından ortaya konulur. Artık Einstein'ın teorisiyle birlikte zaman ve mekân diye ayrı ayrı mutlak varlıklardan değil, yerçekimi ve hıza göre izafileşen bir uzay-zamandan bahsedilecektir. Dolayısıyla 1920'lerden önce Newton'un, 'mutlak uzay' ve 'mutlak zaman' görüşü egemenken, uzayın ve zamanın sonsuzdan gelip

⁹ Aristoteles, *a.g.e.*, IV, 219b 10-223a 20.

¹⁰ Aristoteles, *a.g.e.*, IV, 223a 20.

¹¹ Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2008), 49.

sonsuzu uzandığı ve cisimlerin hareketinden ve çekim gücünden hiç etkilenmediği zannedilirken, İzafiyet Teorisi ile, uzayın ve zamanın, ayrı mutlak varlıklar olarak algılanmasının hata olduğu gösterildi ve uzay-zaman kavramı kullanılmaya başlandı. Bu mutlak olmama durumu, zamanla ilgili 'şu an' kavramının evrende her zaman aynı an'ı karşılamadığını göstermektedir. Bu durum zamanın göreceliliğini fiziksel bir zaman anlayışından hareketle anlatma yolunun açılmasını sağlamıştır.¹²

Newton, zaman ve uzay için ilk matematiksel modeli ortaya atan isimdir. Newton'un modelindeki zaman ve uzay, olayların gerçekleştiği ancak olaylar tarafından etkilenmeyen bir fon şeklindeydi. Zaman uzaydan ayrıydı ve her iki yönde de sonsuza giden tek bir doğru, veya bir demiryolu olduğu düşünülüyordu. Zaman bu durumda hep vardı ve hep var olacaktı. Einstein ise görelilik kuramıyla zaman ve uzayın birbirine bağlı olduğunu ve uzayın zaman olmaksızın bükülemeyeceğini gösterdi. Bu nedenle de zamanın bir şekli vardı. Einstein'ın uzay-zamanı nesnel bir gerçekliğe sahiptir ve zaman uzayın 3 boyutuna eklenen dördüncü bir boyuttur.¹³ Einstein'ın genel görelilikte ki bu modeli ile zamanın nesnel gerçekliğinin ispatlanmış olduğunu ve günümüzde de hala geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Zaman meselesinin felsefedeki gelişimi, fizikteki gelişiminden bağımsız ilerlememiştir. İnsanoğlu gözlem yapmaya başladığı andan itibaren nesnel/fiziksel bir zaman olgusunun gerçekliğini kabul etmiştir. Yani dış dünya bize her haliyle bir zamanın varlığını işaret etmektedir. Fakat öznenin bağımsız var olan bu zaman gerçekliğinin yanında, bu zamanı tecrübe eden bir öznenin varlığı da zaman konusu dahilinde Antikçağ'dan itibaren konuşulup, tartışılmıştır. Öznesiz bir zamanın düşünülmemeyeceğinden ilk defa ayrıntılı bahseden isim Augustinus olmuştur. Augustinus, zamanı var eden bir zihinden bahsederek, ölçümlerle zamanı anlayamayacağımızdan ve bunun gerçek bir zaman olmayacağından bahseden önemli bir düşünürdür. Dolayısıyla zihinsel zaman, baskın bir düşünce olarak, ilk kimle karşımıza çıkar sorusunun cevabı da, Augustinus'tur. Daha sonra Newton etkisiyle fizik dünyası zamanı daha çok konu edinse de, aydınlanma dönemiyle birlikte, insan merkezli felsefelerin artmasıyla, zamanın da öznenin bağımsız

¹² Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, 51.

¹³ Stephen Hawking, *Ceviz Kabuğundaki Evren*, çev: K. Çömlekçi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002), 33-35.

anlaşılamayacağı üzerine tekrar yoğunlaşmıştır. Zaman da artık sadece doğal nesnelere ölçtüğümüz bir olgu değil, zihnimizin bir deneyimi olarak felsefe dünyasında ağırlık kazanmaya başlar. Daha sonraları ise varoluşçu filozofların, insan var oluşunu zamanla birlikte değerlendirmeleri ile de zaman zihinsel, öznel, psikolojik bir boyut kazanır.

Zamanın bir özne tarafından dolaylı yollardan tecrübe edilen bir olgu oluşu ile bir öznenin zihninde mevcut bir gerçekliğinin olması, öznel ve nesnel zaman konusunun genel çerçevesidir. Bu ikisinde de ortak gibi görünen bir durum karşımıza çıkar ki bu *süreklilik* diye ifade edebileceğimiz durumdur. Aslında süreklilik, öznel ve nesnel zamanda aynı şekilde karşımıza çıkıyor gibi görünür fakat aynı anlama gelmezler.¹⁴ Yaşam deneyimimizden hareketle yaşama dünyasındaki zaman ve süreklilik ile, matematiksel kavramlarla tanımladığımız süreklilik birbirinden ayrılır. Yaşantı sürekliliği dediğimiz de, aslında Bergson'un *süre*'sinden bahsediyoruz yani zihinde akıp giden, içsel ve psikolojik bir zamandan. Matematiksel süreklilik ise Aristoteles'in sayılabilir an'larına tekabül eder ki, bu noktada sayı da sonsuzdur zaman da sonsuzdur. Birinde yaşamın içselleşmesi ve öznel olarak bütün zaman akışının algılanması varken ve bu algılamaya psikolojik durumlarda dahil oluyorken, diğerinde zamanın, her hareketin sayılabilir olmasından dolayı ölçülebilmesini temel alan bir akış ve süreklilik vardır. Dolayısıyla biri niteliksel zamana karşılık gelirken diğeri niceliksel zamanı gösterir. Yani birinde saati kullanırız, diğerinde süre'yi. Bu iki zaman da birbirinden ayrılmadan ve biri diğerini baskılamadan, kendi dünyamızın gerçekliğini oluşturmaktadır. Bir kişi, çok sevdiği birini beklerken saate bakar ve o sürenin geçişini ölçümler. Zaman ona çok yavaş akıyormuş gibi gelir. Yine aynı insan hiç sevmediği birini, diğerini beklediği zaman kadar bekler ve zaman ona çok hızlı akıyormuş gibi gelir. Bu kişinin, iki durumda da, tecrübe ettiği zaman aralığı saat bazında aynıdır. Yani fiziksel bir zamana dahildir. Fakat içsel olarak yaşadığı zaman süresi, yaşadığı bu iki durumda farklılaşmıştır. Bu kişi, ne nesnel zamandan ayrılmış ne de içsel yaşadığı zamanı terk etmiştir. Yaşadığı bu durum, hem nesnel hem de zihinsel olarak zamanı gerçek kılmıştır.

¹⁴ Ernst Cassirer, *Rölativite Teorisi Üzerine Felsefi İnceleme*, çev: M. Köktürk (Ankara: Hece Yayınları, 2008), 144.

Zaman aslında zihinsel bir gerçekliktir, dediğimizde iki yön karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, her türlü zihinsel olayla ilgilenen zihin felsefesinin konusu haline gelmiş bir zaman problemi ve ikincisi, zihinsel zaman veya öznel zaman diyeceğimiz bir zaman felsefesi alanı problemi. Bu iki alanı birbirinden ayıramadan zaman dediğimiz şeyin filozoflarda, zihinle birlikte nasıl anlatıldığı temel problemimiz haline gelmektedir. Dolayısıyla burada tüm filozoflardan bahsetmek mümkün olmamakla birlikte, zaman konusunu zihinle ilişkilendiren ve zaman meselesinin bilinç vasıtasıyla oluşmuş, şekillenmiş bir kavram olduğunu anlatan başta Augustinus olmak üzere felsefe tarihinde karşımıza birkaç isim çıkar. Bunlar Kant, Hegel, Bergson, Husserl ve Heidegger'dir. Bu filozofların hepsinin zamana yüklediği anlamlar farklıdır. Yani Kant'ın insan zihninde bulunan a priori bir görü olarak zamanı anlatması ile Heidegger'in bahsettiği zamansallık çok farklıdır fakat bu filozofların hepsinin ortak özelliği, zamanı, sadece soyut ve nesnel bir belirlenim olarak değil, daha çok insan zihninin bir farkındalığı ve oluşturucusu olarak görmeleridir. Zaman, insanın problemidir ve insan zihninin bir gerçeğidir. Bunu fiziksel bir zaman içerisinde anlatmak mümkün gözükmemektedir.

Burada filozofların zaman konusunu anlatırken bilinç veya zihinle kurdukları ilişkiyi açıklamak gerekmektedir ki bu konuda öne çıkan isimlerden birisi Ortaçağ filozoflarından Augustinus'tur. Her ne kadar Platon ve Aristoteles, zamanın zihnen kavranan öznel yönüne işaret etseler de Augustinus kadar bu durumu net açıklamamışlardır. Karen Gloy'da *Philosophiegeschichte der Zeit* adlı kitabında Augustinus'un 'Psikolojik Zaman Kavramı'nın babası olarak görüldüğünden hareketle bunu belirginleştirmeye ihtiyaç duyduğunu ifade eder ve zamanın, kozmolojiden ve fiziksel olandan ayrı olduğu düşüncesinin Augustinus'ta ilk olduğunu anlatır. Gloy'ın anlatımına göre; zaman, her ne kadar, her şeyin bir eksen etrafında dönmesi ve gezegenlerin devri hareketleriyle bağlantılı olarak açıklansa da, Platon'dan beri, Ruh ve Zaman arasındaki bağlantı aktarılmıştır. Bireysel ruh ve bunun gezegenlerin uygun ve meşru hareketlere etkisinin olmadığından bahsedilmesi ve ayrıca dünya ruhunun da kendi kendine oluşan, doğal ve döngüsel hareketten Zaman'ı işaret etmesi, Platon'da da vardır. Ayrıca Aristoteles'te *Fizik* kitabında zamanı 'öncelik ve sonralığa göre hareketin sayısı' olarak tanımlar ve sayı sayan ruhun varlığından bahseder. Gloy'a göre bu sabit duran ve sayı sayan ruh vasıtasıyla, aralıksız sürekli akan zaman ve

zaman mesafeleri çıkarılabilir.¹⁵ Fakat zamanın bir ruh veya zihinden bağımsız anlatılamayacağı fikri asıl Augustinus'ta karşımıza çıkacaktır.

Augustinus, evrendeki gezegenlerin hareketlerinden bağımsız bir zaman anlayışından bahseder ve gökyüzünde cereyan eden hareketin, zaman olduğunu söylemenin doğru olmadığını ifade eder. Çünkü *'gökyüzünde hareketin durması durumunda yeryüzünde çömleğin tekerleği dönmeye devam etse, onun deveranını ölçebildiğimiz bir zaman olmayacak mı?* diye sorar. Dolayısıyla tekerleğin dönmemesinin bir gün olduğunu söyleyemeyeceğim gibi, gök cisimlerinin deveranının da zaman olduğunu söyleyemeyiz, der ve göksel cisimlerin hareketi zaman değildir, diye ifade eder.¹⁶ Bir cisim hareket ettiğinde hareketin süresini, yani hareketin başladığı andan bitişine kadar ki süreyi ölçmemizi sağlayan, zamanın kendisidir. Bir cismin hareketi başka bir şey, onun hareketinin süresini ölçmemize yarayan araç başka bir şeydir. Biz zamanı araç olarak kullanıp, cismin hızını ve duruşunu hesaplarız. O halde cismin hareketi zaman değildir, cismin hareketini ölçmeye yarayan şey zamandır.¹⁷ Burada Antikçağ'ın meşhur hareket-zaman bağıntısı ve özdeş olmaması durumu anlatılmaya çalışılmaktadır. Yani zaman ve hareket özdeş değildir.

Augustinus'a göre Tanrı'nın yarattığı bu zaman/an, ancak akıp giderken ölçülebilir. Bu yüzden sadece şimdiki zamanı ölçebiliyoruz, der. Geçmiş zaman ve gelecek zaman, şu an reel olarak var olmadığı için ölçülemez. Çünkü olmayan bir şeyi ölçemeyiz. Biz ancak şimdiki zamanı şu an, akıp geçerken ölçebildiğimiz için geçmiş ve gelecek zamanın açığa çıktığını görüyoruz.¹⁸ Bu noktada Augustinus, geçmiş ve geleceğin şimdi'ye bağımlı olduğunu ifade eder ve üç farklı zaman- geçmiş, şimdi ve gelecek- olduğundan bahsedemeyeceğimizi söyler. Bunu ancak şöyle söyleyebiliriz: Geçmişte yaşananların şimdiki zamanı, şimdi yaşananların şimdisi ve gelecekte yaşanacakların şimdiki zamanı. Tüm bu zamanların merkezi ise Augustinus'a göre ruhumuz/zihnimizdir. Ancak zihnimizde bu üç zamanı yaşadığımızı söyleyebiliriz.¹⁹

¹⁵ Karen Gloy, *Philosophiegeschichte der Zeit* (München: Wilhelm Fink Verlag, 2008), 97.

¹⁶ Augustinus, *İtiraflar*, çev: Ç. Dürüşken (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2010), 384.

¹⁷ Augustinus, *a.g.e.*, 386.

¹⁸ Augustinus, *a.g.e.*, 382.

¹⁹ Augustinus, *a.g.e.*, 381.

Augustinus'ta zamanı, zihnimizde tutarız ve yaşarız ve yine zihnimizle zamanı ölçeriz. Geçip giden her olay zihnimizde bir iz bırakır. Biz de, o andaki izi ölçeriz. Yani zaman, zihnimizdeki izleri ölçer. Zihnimizin Augustinus'a göre 3 işlevi vardır: Bekleme-Dikkat Kesilme ve Hatırlama. Bu işlevler vasıtasıyla zihin; beklediği geleceği, dikkat kesildiği şimdiki zaman aracılığıyla, hatırladığı geçmişe taşıyor. Gelecek zaman yok ama aslında zihnimde var, geçmiş zaman artık yok ama zihnimde izleri var. Şimdiki zaman akıp gidiyor ama dikkat, onu da zihnimde var ediyor.²⁰ Yani zaman, zihnimde yayılarak akıp gidiyor.

Thorsten Streubel, *Das Wesen der Zeit* (Zamanın Varlığı) adlı kitabında Augustinus'un zaman-zihin birlikteliğini anlatışını değerlendirir ki, zamana ilişkin araştırma yapmaya başlamasına neden olan da Augustinus'tur. Streubel, Augustinus'ta zaman ve bilincin aynı anda var olduğunu ve bir bilinç olmadığında zamanın da var olmayacağı düşüncesini anlatır.

Streubel, zamanın varlığına dışardan bakmak ister ve Augustinus'u öyle değerlendirir. Ona göre, geçmiş ve gelecek zaman yoksa 'Şimdi', onlardan hem ayrılır hem onlara bağlanır ama bunlar zamanın bölümleri değildir. İnsanlar zamanın tümüyle Varlık'ta olup olmadığını incelerler ama zaman varlıkta değildir. Zaman aslında var olan olarak, var olmayana daha çok aittir. Bizim algı verilerimiz, zamana ait bir uzanımı verir. Bu uzanım çoğu kez zamanın içindedir. Augustinus'a göre, bunu, ruhun çalışması ile 'süre'ye borçluyuz. Süre aslında ruhun yayılmasıdır. Ruh kendisi bizzat zamanların içinde yayılır ve şimdiki zamanda kalır. Şimdiki zaman; gelecekteki, şimdideki ve geçmişteki şimdiki zamandır. Şimdiki zaman nedir? Augustinus bunu şöyle söyler: Şimdiki zaman geçmişteki şimdiki zaman, şimdiki zamandaki şimdiki zaman ve gelecekteki şimdiki zamandır. Streubel'e göre bir modern okuyucu için, şimdiki zamanın irtibat özelliği, bilincin yönelimselliğiyle kolayca tanınır. Belki de bu yüzden 'Varolan Şimdiki Zaman' ile 'Varolan Bilinç' ve yönelimsellikleri özdeştir. Yani zamanın varlığıyla, bilincin varlığı aynı zamandadır.²¹

Augustinus'un zihin ve zamanın birbirini ne kadar gerektirdiği ile ilgili yorumları, öznel ve nesnel zaman ayırımında ilk ve temel bir yerde

²⁰ Augustinus, *a.g.e.*, 393.

²¹ Thorsten Streubel, *Das Wesen Der Zeit - Zeit und Bewusstsein bei Augustinus, Kant und Husserl*, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, 2006, 47.

durmaktadır. Daha sonra öznel zamandan bahsedecek her filozof için de, ilk bakılacak yer Augustinus'un zaman düşüncesidir.

Öznel zamandan bahseden filozoflar, zamanın niteliğine vurgu yaparlar. Zaman dediğimizde ilk aklımıza gelen evrenin, eşyanın veya canlının, kat ettiği süredir. Bu ölçümlerle evrenin kaç yaşında olduğu, eşyaların yıpranma payı ve insanın kendi hayatını programlama imkanı açığa çıkmaktadır. Bunun dışında, bir milat tayin ederek, olayların ardışıklığında, toplumların geçirdikleri aşamalar anlatılabilmektedir. Dolayısıyla matematiksel bir zamandan bahsetmemek mümkün değildir. Fakat bunun dışında insan zihninin bu zamanı deneyimleyen yönünden bahsedilmesi de ayrıca önemlidir.

İnsan dış dünyayı algılama sürecinde, algıların ötesinde ikinci bir tecrübeyi de beraberinde yaşar. Bu da zaman tecrübesidir. Aslında bir 'kendini gerçekleştirme imkanı olarak zaman' diye bahsedebiliriz bundan. Akıp giden olayların ardışıklığının gerçekleştiği/fark edildiği yer, zihindir. Zihindeki öncelik ve sonralık ilişkisi ve bilincin geçmiş bir olayı düşünürken, an'ı yaşaması, zamanın nesnellüğünden ziyade zihinselliğini göstermektedir. Yani yaşayan bir zihin için zaman, algıladığımız ve duyumsadığımız her şey üzerine yapılmış ve dolaylı yoldan tecrübe ettiğimiz bir olgudur. Örneğin, gördüğüm bir nesnenin eski mi yeni mi olduğunu, gözlemlerim sonucu algılayabilirim. Bu algılamam sadece nesneyi görmek üzerine değildir, gördüğüm nesnenin nasıl bir yıpranmışlığa sahip olduğunu fark etmem ve nesnenin önceki hali ile sonraki hali arasındaki değişikliği tecrübe etmem üzerinedir. Dolayısıyla evrende karşılaştığımız tüm durumlar üzerinde bir zaman deneyimimizi de işletiyor durumundayız.

Bu durum bilincin öznel yapısından dolayı her kişide aynı şekilde gerçekleşmez. Yani zaman tecrübemizin de kişiden kişiye, zihinden zihne farklılaştığını söyleyebiliriz. Bu da bir insanın diğer insandan farklı bir yaşantıya sahip olmasını sağlamaktadır.

Zaman bizim için içsel bir süreçte oluşmaktadır. Bu dünyada bizi tatmin eden şey; zamanın, somut bir sürenin varlığını bilmek yani nesnel bir zamanı tanımak değildir. Biz biliyoruz ki bizden bağımsız var olan bir evren ve bu evrende ölçümleme yapabildiğimiz bir zaman var. Fakat bu insanın kendi kişisel dünyasının zamanı ile aynı zaman değildir. Bilincimizde akan bir zaman var ki buna biz öznel zaman veya Husserl'in tabiriyle '*içsel zaman*'

diyoruz.²² Zaman konusunu fenomenolojik yöntemle inceleyen Husserl, objektif zamanı inceleme dışı bırakarak zamanın subjektifliği üzerinde durur.²³ Çünkü insan bu öznel zamanının bilincine varabilen bir varlıktır. Ve bu farkındalık, evrensel bir zaman içinde yaşarken hem zaman üzerine konuşmayı hem de zaman içinde kendi içsel zamanının bilincine varmayı mümkün kılar.

Felsefe tarihinde filozoflara baktığımızda ortak bir öznel zaman anlayışına rastlamıyoruz. Augustinus'un öznellik felsefesine giden yolu açmasıyla başlayan süreçte, aşkınsal bilinç ile zirve yapan Kant²⁴ ve en nihayetinde Heidegger'e giden yolda bu filozofların, zamanın zihinle ilişkisini, düşünmeyle ilişkisini ve zamanın insan yaşantısını belirleyen yönünü anlatmaları anlamında farklı öznel zaman geliştirdiklerini görmekteyiz. Örneğin Kant, zamanı zihnin bir yetisi olarak görür ve tüm tecrübe dünyası için de zaman, insan zihninde, olmazsa olmaz bir konuma sahiptir. Bu sayede insan dış dünyadaki zamanın varlığını deneyimler.

Kant *Arı Usun Eleştirisi* kitabında, akla ait olan temel unsurları anlatır. Bunların içinde zamandan ve mekandan bahsedecektir. Zaman ve mekan Kant'a göre, bu dünyanın algılanmasının temel şartı olan yalın görülerdir. Bu iki kavram hem algısal olanın birbirleriyle olan ilişkilerini hem de bunların bireyle olan ilişkilerini düzenlemektedir.²⁵ Saf aklın temel yetileri olan zaman ve mekan ile, bir cisimden ona ilişkin düşündüğüm ve duyuma ait olan her şeyi -örneğin töz, kuvvet, bölünebilirlik, içine işlenemezlik, sertlik, renk gibi- yalıtacak olursam geriye yine de kalacak olan şeylerdir. Bunlar bu yüzden a priori olarak saf akılda yer alırlar.²⁶ Zaman ve mekan, iki bilgi kaynağıdır ve bu iki unsurdan bireşimli bilgiler türetilir. Tüm sezgilerin temelinde bu iki zorunlu tasarım yer alır. Bir insanda, zaman ve mekan kavramı yoksa, bu insanın algılarla dolu olan şu dünyada, kendini ve olayları konumlandırması ve diğer olay ve kişilerle bağlantılarını kurması da mümkün olmayacaktır. Kişi kendini ve diğer kişileri ve de olan olayları hep bir mekan üzerinde ve

²² Edmund Husserl, "İçsel Zaman Bilinci", çev: D. Şahiner, *Cogito*, sayı: 11 (1997): 18.

²³ Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 300-303.

²⁴ Paul Ricoeur, *Zaman ve Anlatı: Dört- Anlatılan (Öykülenen) Zaman*, çev: U. Öksüzan, A. Altunörs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 97.

²⁵ Arslan Topakkaya, "I. Kant'ın 'Akli ve Algısal Dünyanın Formları ve Temelleri Üzerine' Adlı Eserinde Zaman Kavramı'nın Analizi", *Kaygı*, Sayı: 8 (2007): 36.

²⁶ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev: A. Yardımlı (İstanbul: İdea yayınları, 1993), 51.

bir zaman içerisinde algılamaktadır. Dolayısıyla bu iki kavram yoksa, dünya üzerindeki tanımlamalarda olanaksız demektir.

Kant için zaman ve mekan apriori kavramlardır, yani deneyimden bağımsız, zorunlu kavramlardır. Kategoriler için de Kant, apriori olduklarını söyler. Yani kategoriler de deneyimden önce, deneyimin koşuludurlar. Fakat zaman ve mekan birer kategori midir diye sorulduğunda buna Kant'ın cevabı 'hayır'dır. Kategorilerden başka a priori olan yani evrensel ve zorunlu olan şeyler vardır ki bunlar, zaman ve mekandır.²⁷

Kant'ın zaman ve mekan'a dair öğretisi, fiziksel problemlerin zemininde gelişmiş ve 18. yüzyılın doğa biliminde, Newton fiziğinin de etkisiyle, mutlak zamanla mutlak mekanın varoluşu konusunda yapılan kavga, onu bu meseleyle uğraşmaya itmiştir. Mutlak zaman kavramına göre evrenden bağımsız bir şekilde akan zaman vardır ve evren bu mutlak zamanın içinde, var olur. Oysa Einstein'ın izafi zaman kavramına göre zaman; hız ve çekim gücü gibi evrensel değişkenlerden etkilenmektedir. Buna göre de zaman-uzay-madde hepsi birbirine bağımlıdır.²⁸ Bu noktada Kant'ın nesnel zaman teorisi ile ilgili düşüncelerine öncelikle bakmak önemlidir. Kant'ın amacı, bir kozmolojiyi sağlamlaştırmak değildir. O, zamanın akışının ve zamanın ölçüsünün, gök cisimlerinin akışından, yürüyüşünden olduğu düşüncesini bir tarafa bırakır. Tarihi arka plana baktığımızda, Kant, Newton'un mutlak zaman ve mutlak mekan kavramlarının, fiziksel hareketin belirlenişindeki düzenleme şeması olarak görüldüğünü söyler. Öte yandan Kant, Leibniz'in zaman ve mekan öğretisini, Newton hakkında Clark ile yaptığı mektuplaşmalardan öğrenip, mekan ve zamanın empirik çıkarıma dayanan mutlak gerçekliğini reddeder. Kant zamanı bu noktada a priori ideal bir görü olarak, öznenin görü formlarına dahil eder.²⁹ Yani Kant, zaman konusunu fizik dünyasından ayırarak "aşkın felsefe"nin zeminine taşımıştır. Bu aşamadan sonra Kant için zaman ve mekan, aşkın felsefenin konusunu oluşturur ve zamanın ve mekanın gerçek olmasından ziyade, deneyime dayalı bilginiz açısından taşıdığı nesnel anlamını soruşturmaya başlar. Aşkın felsefe, zaman ve mekanı, şey olarak değil, "bilgi kaynağı" olarak görür. O, zaman ve mekanda,

²⁷ Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, çev: U. Baker (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 22.

²⁸ Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2003), 142.

²⁹ Düssing, *a.g.e.*, 3.

herhangi bir şekilde var olan ve deney-gözlem vasıtasıyla ele geçirebileceğimiz bağımsız nesnelere görmez; tersine, zaman ve mekanda o, bizzat gözlemin ve deneyin şartlarını, “deneyimin mümkünlüğünün şartlarını” görür; ki bu şartlar gözlemlenebilir.³⁰ Kant’ın zaman ve mekana dair getirdiği bu çözümleme ‘zamanın gerçekliği’ meselesinde de, onun diğer filozoflardan bambaşka bir çizgide olduğunu gösterir. Çünkü ona göre zaman ve mekânın bir iç görü ve dış görü formu olması, zamanın ideallğine temel olurken, realite bağlamında da zaman ve mekânın dış dünyadaki nesnel işaretlerini de zamanın gerçekliği bağlamında tartışır. Kant, mekân ve zamanda gerçeklik probleminin, realizm tartışmaları bağlamında ne kadar önemli olduğunu görmüştür.³¹

Zaman dış görüngülerin bir belirlenimi olamaz. Ne bir şekle, ne de bir konuma aittir. Buna karşın, iç durumumuzun tasarımlarının ilişkisini belirler. Bu açıdan Kant’ın zaman kavramının nesnel olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaman, öznel ve ideal bir kavramdır. Zamanın yalnızca görüngüler açısından nesnel gerçekliği vardır, çünkü bunlar daha şimdiden duyularımızın nesnelere olarak aldığımız şeylerdir; ama sezgimizin duyarlığı ve dolayısıyla bize özgü olan o tasarım kipi soyutlanıyor ve genel olarak şeyler söz konusu ediliyorsa, zaman nesnel değildir. Zaman öyleyse yalnızca bizim insansal sezgimizin öznel bir koşuludur, ve kendinde, öznenin dışında, hiçbir şeydir.³² Dolayısıyla zamanı, nesnelere kendilerine bağlamak olanaksızdır. Zaman sadece onları sezen özneye bağlıdır. Bu durumda zamanın öznel mi nesnel mi olduğu konusu bir anlamda Kant’ta ayrılmış bulunmaktadır. Çünkü Kant, zaman ve mekânı, her bir öznenin zihninde yer bulmuş bir kalıp olarak sunması öznelliğe temel olurken, tüm insanlarda bulunan bu kalıp ile dış dünyada deneyimledikleri zamanın aynı zaman olması bağlamında nesnel ve evrensel bir yapısının olduğunu belirtmesi nesnellğe kapı açmaktadır. Yine de Kant için şunu söyleyebiliriz ki insan zihni yoksa, zamanın anlaşılmasını sağlayacak bir yer de yok, demektir. Kant sonrası filozoflar içinde bir yol ayrımında olan Kant için zaman, tamamen zihnin öznel bir görüsüdür.

³⁰ Cassirer, *a.g.e.*, 90-92.

³¹ Peter Rohs, “Die Realität der Zeit und Das Realismusproblem”, *Die Realität der Zeit*, Johann Kreuzer-Georg Mohr (Hrsg), München: Wilhelm Fink Verlag, 2007, 151.

³² Kant, *a.g.e.*, 57-58.

Kant'ın zamanı zihinde konumlandırması öznel zaman başlığı altında Augustinus'la aynı yerde buluşmasını sağlamıştır fakat özelde zaman anlayışlarını incelediğimizde ikisinin anlattığı zaman birbirinin aynı değildir. Kant zamanı zihnin bir özelliği gibi anlatırken ve dış dünyanın algılanmasının koşulu olarak görürken Augustinus ise zamanın geçmişten geleceğe doğru olan akışından dolayı şimdi üzerinden zihinde fark edilebilen bir gerçekliği olduğundan bahseder. Zamandaki bu akış zihinde yaşanır ve yine zihinde ölçülür. Dolayısıyla zihnin işlevlerinden biri olarak zamandan bahsetmekle, zamanın fark edilmesini sağlayan zihin arasında temel bir fark vardır.

4. SONUÇ

İnsan dış dünyada zamansız ve mekansız hiçbir deneyim düşünmemektedir. Olay ve olguların algılanması, deneyim dünyamız ve diğer tüm varlıklarla ilişkilerimiz bir mekan üzerinde ve bir zaman boyutunda yaşanmaktadır. Bu mekan ve zaman bizim tüm dünyamızı kuşatır. Bu kuşatılmışlık altında zamanı anlamak demek, zamana bir anlamda nesne muamelesi yapmak demektir. Bu noktada karşımızdaki evren ve evrenin doğal unsurlarının zamanı var eden yönlerini açığa çıkarmaya çalışırız. Bu, zamanı, özne karşısında konumlanmış bir nesne gibi görme eğiliminden kaynaklanır. Bu, zamanın anlaşılmasının bir yoludur. Başka bir yolu daha vardır ki bu da zamanı kendi içsel yaşantımızın bir gerçekliği olarak görme üzerinedir. Bu görme tarzı, zamanın, zihnin öznel yapısında yer alan bir unsur olarak değerlendirilmesini gerektirir. Bu noktada zaman, insan zihninde var olan, öznel, ideal ve de aynı zamanda insanın tüm yaşantısının ufku ve varoluşunun hazırlayıcısı olarak görülmektedir. Bu bağlamda insan için zamanın bu iki yönünün de gerçeklik bağlamında var olduğunu söyleyebiliriz.

Bu gerçeklik, hem günlük hayat pratiğinde bize kolaylık sağlayan bir zaman gerçekliğini hem de insan varoluşuna imkan sağlayan ve bir zihnin anlam kazanan zaman geçişinin konuşulmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. *Fizik*. çev: S. Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Augustinus. *İtiraflar*. çev: Ç. Dürüşken, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Cassirer, Ernst. *Rölativite Teorisi Üzerine Felsefi İnceleme*. Çev: M. Köktürk. Ankara: Hece Yayınları, 2008.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çelik, Celaleddin. *Sosyal Zaman ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2010.
- Deleuze, Gilles. *Kant Üzerine Dört Ders*. Çev: U. Baker. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Düssing, Klaus. “Objektive und subjektive Zeit. Untersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption.” *Kant-Studien*, Volume: 71, Issue: 1-4 (1980): 1-34.
- Gloy, Karen. *Philosophiegeschichte der Zeit*. München: Wilhelm Fink Verlag, 2008.
- Hawking, Stephen. *Ceviz Kabuğundaki Evren*. Çev: K. Çömlekçi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002.
- Husserl, Edmund. “İçsel Zaman Bilinci.” Çev: D. Şahiner, *Cogito*, sayı: 11 (1997): 17-28.
- Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*. Çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea yayınları, 1993.
- Kleinknecht, Reinhard. “Olay ve Gerçeklik Zamanı.” Çev: M. S. Genç, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11 (2007): 17-44.
- Micali, Stefano. “Subjektive und Objektive Zeit.” *Mensch und Zeit, Studien zur Interdisziplinären Anthropologie*, Gerald Hartung (Hrsg.), 185-203. Wiesbaden: Springer VS, 2015.
- Ricoeur, Paul. *Zaman ve Anlatı: Dört- Anlatılan (Öykülenen) Zaman*. Çev: U. Öksüzan, A. Altınörs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Rohs, Peter. “Die Realität der Zeit und Das Realismusproblem.” *Die Realität der Zeit*, Johann Kreuzer-Georg Mohr (Hrsg), 151-193. München: Wilhelm Fink Verlag, 2007.
- Sarıkavak, Kazım. “İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ ve Gazâlî’de Zaman Anlayışı.” *Felsefe Dünyası*, Sayı: 25 (1997): 52-71.

Streubel, Thorsten. *Das Wesen Der Zeit - Zeit und Bewusstsein bei Augustinus, Kant und Husserl*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, 2006.

Taslaman, Caner. *Big Bang ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2003.

Taslaman, Caner. *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2008.

Topakkaya, Arslan. "I. Kant'ın ' Akli ve Algısal Dünyanın Formları ve Temelleri Üzerine' Adlı Eserinde Zaman Kavramı'nın Analizi." *Kaygı*, Sayı: 8 (2007): 35-41.

Topakkaya, Arslan. *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.

KONGRE DÜZENLEME ve BİLİM KURULU

ORGANIZING COMMITTEE and SCIENTIFIC BOARD

Düzenleme Kurulu

Organizing Committee

- Abdurrahman Aliy (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Ayhan Bıçak (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Mehmet Günenç (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Özgüç Güven (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Nazlı İnönü (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Vedat Kamer (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- M. Ertan Kardeş (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- M. Cüneyt Kaya (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- N. Murad Omay (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Cahid Şenel (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Nedim Yıldız (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Bilim Kurulu

Scientific Board

- Maroun Aouad (CNRS, Fransa)
- Melih Başaran (Galatasaray Üniversitesi, Türkiye)
- Cengiz Çakmak (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Ahmet Ayhan Çitil (29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye)
- Uğur Ekren (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Hatice Nur Erkızan (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye)
- İhsan Fazlıoğlu (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye)
- Katarzyna Gan-Krzywoszynska (Adam Mickiewicz University, Polonya)
- Manuel Knoll (İstanbul Şehir Üniversitesi, Türkiye)
- Przemyslaw Krzywoszynski (Adam Mickiewicz University, Polonya)
- Piotr Leśniewski (Adam Mickiewicz University, Polonya)
- Enver Orman (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Hüseyin Sarioğlu (Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye)
- Mariusz Turowski (Uniwersytet Wrocławski, Polonya)
- Ali Utku (Atatürk Üniversitesi, Türkiye)
- Ernest Wolf-Gazo (Kahire Amerikan Üniversitesi, Mısır)
- Sanem Yazıcıoğlu (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
- Yücel Yüksel (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

KATILIMCILAR PARTICIPANTS

- A. Kadir Çüçen, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi
- Ahmet Ayhan Çitil, Doç. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi
- Ahmet Okumuş, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi
- Ali Kaya, Dr., Erciyes Üniversitesi
- Ali Sait Sadıkoğlu, Dr., Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi
- Ali Suat Gözcü, Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi
- Ali Taşkın, Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi
- Ali Utku, Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi
- Alparslan Açıkgenç, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi (Emekli)
- Alper Bilgehan Yardımcı, Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi
- Armağan Öztürk, Doç. Dr., Artvin Üniversitesi
- Arslan Topakkaya, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi
- Aydın Topaloğlu, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
- Aysun Aydın, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi
- Aysun Gür, Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi
- Ayşe Gül Çıvgın, Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi
- Ayşe Şavklıyıldız, Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi
- Ayşe Yılmaz, Doktora Öğrencisi., İstanbul Üniversitesi
- Utkan Atbakan, Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi
- Burak Şaman, Dr. Öğr. Üyesi, 29 Mayıs Üniversitesi
- Cengiz Çevik, Dr., İstanbul Üniversitesi
- Can Batukan, Dr., Rouen Normandiya Üniversitesi
- Cengiz Çakmak, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
- Ceyhun Akın Cengiz, Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi
- Çağdaş Balcı, Uzm. Dr., Anadolu Üniversitesi
- Çetin Türkyılmaz, Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi
- Derya Ölçener, Doktora Öğrencisi, Maltepe Üniversitesi
- Derya Önder, Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi
- Derya Sakin, Arş. Gör., Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Dilek Kadioğlu, Doktora Öğrencisi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Dilek Yargan, Doktor Adayı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Ebru Pehlivan, Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi
- Egemen Seyfettin Kuşçu, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi
- Emine Canlı, Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi
- Emre Arda Erdenk, Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
- Enver Orman, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi

- Ercan Coşkun, Yüksek Lisans Öğrencisi, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn
- Erdal Yılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi
- Erinç Aslanboğa, Dr., Galatasaray Üniversitesi
- Ernest Wolf-Gazo, Prof. Dr., The American University in Cairo
- Eyüp Şahin, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi
- Fatih Kök, Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Ferdi Ertekin, Arş. Gör., Trakya Üniversitesi
- Feyza Ceyhan Coşturcu, Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi
- Filiz Didem Çoban Sarı, Dr. Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Frank Griffel, Prof. Dr., Yale University
- Funda Günsoy, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi
- Gürkan Kemal Akkoyun, Ar. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Habip Türker, Prof. Dr., İbn Haldun Üniversitesi
- Halise Tarımcıoğlu, Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi
- Hasan Akkanat, Doç. Dr., Gazi Üniversitesi
- Hasan Yücel Başdemir, Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Hümeysra Özturan, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi
- Hüseyin Sarıoğlu, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi / Cumhuriyet Üniversitesi
- İtr Güneş, Dr. Öğr. Üyesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- İbrahim Halil Üçer, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Jan Gwidon Byczkowski, Dr., Marmara Üniversitesi
- Jawdath Jabbour, Dr., Ecole Normale Supérieure de Lyon
- Levent Bayraktar, Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Lokman Çilingir, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- M. Bedri Mermutlu, Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi
- M. Cüneyt Kaya, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
- M. Ertan Kardeş, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
- M. Nazlı İnönü, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
- M. Turowski, Prof. Dr., Wroclaw University
- Manuell Knoll, Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi
- Mehmet Arslan, Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Mehmet Güneç, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
- Mehmet Oktay Taftalı, Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Mehmet Vural, Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Mehmet Zahit Tiryaki, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Muhammet Halit Çelikyön, Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Murat Arıcı, Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
- Murat Kelikli, Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi

- Mustafa Günay, Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi
- N. Murad Omay, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversite
- Nedim Yıldız, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
- Nil Avcı, Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Nur Erten, Doktora Öğrencisi, Université Caen-Normandie
- Nursema Kocakaplan, Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi
- Nurten Öztanrıkulu Özel, Dr.
- Oğuz Akçelik, Arş. Gör., Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Oğuzhan Bekir Keskin, Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi
- Ömer Bozkurt, Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
- Ömer Fatih Tekin, Arş. Gör., Kastamonu Üniversitesi
- Ömer Osman Sarı, Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Ömür Karslı, Arş. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Özgüç Güven, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
- Özgür Aktok, Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Özgür Soysal, Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi
- Özlem Ünlü, Arş. Gör., Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Pascale Roure, Dr., Sorbonne Paris IV / Humboldt Universität Berlin
- Ramazan Atıl Karabey, Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi
- Salih Akkanat, Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi
- Saliha Keleş Türkyılmaz, Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi
- Saygın Günenç, Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi
- Selami Varlık, Dr. Öğr. Üyesi, 29 Mayıs Üniversitesi
- Selvi Elif Gök, Dr. Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Serdal Tümkaya, Arş. Gör., Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Sevcan Öztürk, Dr. Öğr. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
- Sevgi Doğan, Dr., University of Pisa
- Sevgican Akça, Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi
- Soykal Yakın, Arş. Gör., Ege Üniversitesi
- Sümeyye Parıldar, Dr. Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Şeyma Kömürcüoğlu, Dr.
- Tacettin Ertuğrul, Dr., İstanbul Esenyurt Üniversitesi
- Umut Morkoç, Dr. Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi
- Vedat Kamer, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi
- Veli Urhan, Prof. Dr., Gazi Üniversitesi
- Veysel Kaya, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi
- Yakup Kalın, Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Yasin Apaydın, Dr. Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi
- Yasin Karaman, Arş. Gör., Ankara Üniversitesi
- Yaylagül Ceran Karataş, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

- Zafer Gündüz, Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi
- Zeynep Öztürk, Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi
- Zıkrı Yavuz, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi